E'ch Xtxolb'il le Yol Awakateko

Literatura Maya en Idioma Awakateko

Comunidad Lingüística Awakateka

E'ch Xtxolb'il le Yol Awakateko

Literatura Maya en Idioma Awakateko

Comunidad Lingüística Awakateka

E' B'ajxom/Autoridades
Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala

Juan Miguel Salvador González Toledo
Wi'tz B'ajxom/Presidente ALMG

Juan Antonio Us Maldonado
Ky'iltqanil e'ch Aq'un / Director de Lingüística y Comunicación

Hector Rolando Xol Choc
Ajkaw tetz Xmayb'il Yol /Jefe del Departamento Lingüístico

Francisco Samuel Pérez Zacarías
Iky'sanltetz Xtxolb'il / Especialista en Traducción e Interpretación

Academia de las Lenguas Mayas de Guatemala -ALMG-
3ra. Calle 00-11, zona 10, Guatemala, Guatemala
Tel. PBX. 2503 7000 / Correo Electrónico: almg@almg.org.gt
d.linguistica@almg.org.gt

Aq'unwil tetz Kmon Xtximb'il Te'j Yol Awakateko

María Andrea Mendoza Simón
Ky'iltqanil Aq'un/Coordinador de Programa

Oscar Pérez López
Joyol Tqanil Aq'un/Técnico Investigador

Rolando Rodríguez Cristóbal
Ky'iltqanil Poq/Técnico Administrativo-Financiero

Traductora: Aura Verónica Méndez López
Iky'sanltetz Xtxolb'il le Qayol/Técnico Traductor e Intérprete

4ª Calle 02-016 Zona 3, Aguacatán, Huehuetenango.
Telefax: 7766 0222
Facebook: Comunidad Lingüística Awakateka ALMG
Correo electrónico: awakateka@almg.org.gt

Stzib'lal e'ch xtxolb'il

Xhchajb'iltetz U'j 5

Niky' Nachiyajkyib' Q'ej tu Qatxu' Xaw 6

Ye Toka'n Tel Umul Tetz Lub'aj 14

Ye E' Sub' Na'oq' Chik'u'l 21

Ye B'a' Ejnin Xiky 35

Ye Qu's 42

Kob' Ajb'itzin, Kyitz'un Kyitzikyib' 60

O' Tetz Q'an Jal Ejnin Saq Jal 74

Kaqolajay Kolotetz Iximche' 85

Ye Kyaj Xun 99

Ye B'alum Ejnin Ajaw 106

E'ch Yol 111

Xhchajb'iltetz U'j

Ye e'ch xtxolb'il ye nachitxol e' wutzile'n na' ejnin ta' le yol Awakateko nach'eyan tan kolche'n kyetz chitxumu'n ejnin tan kyiwse'n e'ch b'alaj puntil ejnin yolche'n qayol xhchixo'l qatanum. Ye jun u'ja'j nab'i'aj "E'ch Xtxolb'il le Yol Awakateko", i'tz jun u'j qale ate't chitzib'lal lajuj tqan xtxolb'il le yol Awakateko.

Le Ka'wl tetz K'ulb'il Yol Twitz Paxil, nataltzaj ye tajwe'n chib'anlij e'ch aq'un ye xhch'eyanq tan kyiwse'n qayol xhchixo'l nitxa' tetz B'ajx Weq Chusu'n, ncha'tz xhch'eyanq skyetz aq'ol chusu'n tulaq e'ch chusb'il tan xhchajle'n si'la'n skyetz tel nitxa'. Le jun uja'j ate' lajuj xtxolb'il ye nachib'i'aj: *1. Niky' Nachiyajkyib' Q'ej tu Qatxu' Xaw, 2. Ye Toka'n Tel Umul Tetz Lub'aj, 3. Ye E' Sub' Na'oq' Chik'u'l, 4. Ye B'a' ejnin Xiky, 5. Ye Qu's, 6. Kob' Ajb'itzin Kyitz'un Kyitzikyib', 7. O' Tetz Q'an Jal ejnin Saq Jal, 8. Kaqolajay Kololtetz Iximche', 9. Kyaj Xun, 10. Ye B'alum ejnin Ajaw.*

Ye lajuj xtxolb'ila'j, i ky'iltqanil e'ch Aq'un tetz K'ulb'il Yol Twitz Paxil, aq'ontzaj ejnin le yol xhtya'n kyitane'n, tantu' wi'nin tajwe'nil at tan kyiwse'n si'la'n qayol xhchixo'l nitxa' cha'stzun jachib'aj iky' le yol Awakateko ejnin jaxomkyen te'j xhe'nku'n tane'n puntil chinajb'il kmon Tqatanum. Tan tilwe'n qo janin chiweqxij nb'anku'n e'ch tel xtxolb'il, tajwe'n jachixmaylij tan Ky'iltqanil Aq'un tetz jun kmona'j. Wi'tzb'il, tajwe'n jachixmaylij tan jun q'u'j ajchusol ye atnin kyetz chixhk'a'tnaqil tan si'la'n ejnin stz'ib'a'n qayol. Na i tajb'il jun kmona'j i'tz tan kyiwse'n e'ch b'alaj xtxolb'il le qayol le'aq e'ch chusb'il xhchixo'l nitxa'.

Niky' Nachiyajkyib' Q'ej tu Qatxu' Xaw

I nachitxol na'ky'e'x ejnin ta'ky'e'x ye i b'anaq tenxhchan kyintechnin nachijakyib' q'ej ejnin qatxu' xaw.

Che'ch e' ye i nab'an
qatxu' xaw jun xtxolb'ila's,
i'tz tantu' wi'nin nab'isun
i' skye'j e' tal ye ate'
tzine'j wixtx'otx'
cha'stzuntetz kyikunin
tz'iky' tetz i'
jaltnin nakawun.

Cha'stzuntetz
nachi'chk'u'l q'ej
ta'n ejnin nachixe'tij
tan yajo'nib'.

Ye q'ej kyinin na'el
xtxum i' tetz
b'itzuntz technin
nab'isun qatxu'
xaw skye'j e'
mamaj i' ye ate'
tzine'j wixtx'otx'.

I witzkok qatxu' xaw nataq'nin tetz q'ej ejnin nimnin tquj nachib'an tan yajo'nib'. Te'j jun tquja's ye nachiyajkyib' chin b'isb'ilnin nab'an tzine'j wikojb'il, chin mujnin ejnin chin xhexhnin nab'an xekya'j.

Kyeqilku'n e' wunaq le'aq e'ch tnum, e' xna'n, yaj, nitxa' nache'ltzaj tb'e' tan xupe'nin xulij, na'ok q'a'ql e'ch tzaj, nachipaq'a'n a' tkya'j nachik'ojlaj e'ch ch'ich' nqo nachitowlaj e'ch wot, b'antz kyi't chiyajkyib' qatxu' xaw tu q'ej.

Tantu' kyeqil e'ch xtxolb'ila'tz at jujun txuk ejnin ch'onwi' at yana'sil tel chini' nab'an.

Ye stzib'lal nakyal witzile'n, i'tz chitane'n na'ok muj switz qatxu' xaw nqo q'ej, yab'te'n nachib'an.

Cha'stzuntetz nab'ajij
k'ojla'n e'ch ch'ich',
naku' pitxb'a'n a'
wixtx'otx' tan
chich'eya'n na ky'ixk'uj
ate'tku'n.

Ncha'tz nakyal, qo i
qatxu' xaw nayab'tij,
natelsaj jun yab'il tz'ul
xhchixo'l xna'n ma
ye qo i q'ej chin tz'ul
yab'il xhchixo'l yaj.

Ye Toka'n Tel Umul Tetz Lub'aj

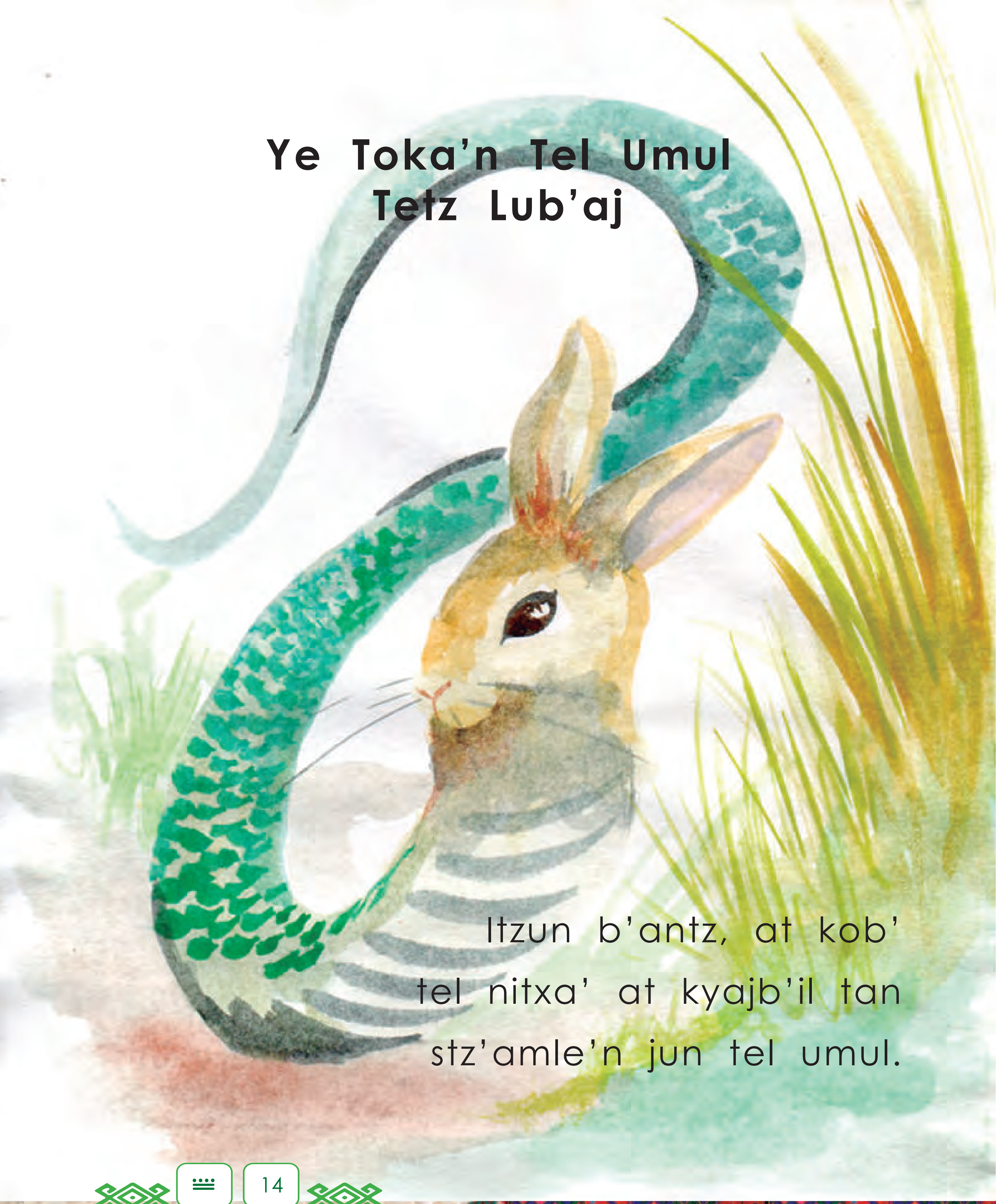

Itzun b'antz, at kob' tel nitxa' at kyajb'il tan stz'amle'n jun tel umul.

Itzun b'ene'n tilol tel umul ye e' tel nitxa', nintzun tele'n ojqij ejnin toke'n pitoltib' tzaq' jun b'utx'uj ch'im.

I jun skye'j e' xiky ye nimtnin i', nintzun toke'n pitol q'ab' tzaq' ch'im tan telse'ntzaj tel umul.

Ejnin saje'n jun chin xob'e'n tetz i': na jun lub'ajte'tz at tza'j.

Nintzun xome'ninqlo' lub'aj
tan chitza'mle'n.

Ntintu' te'j jun tquja's
tule'n jun ky'ilky'itx
ejnin xob'e'ntzuntz
ye lub'aj.

Toke'ntzun jun tir lub'aj
tetz umul.

I nachitxol
na'ky'e'x sqetz, ye
e' tel txuk, kuj
nacho'k tetz junt
txuk tan
chikololkyib' tq'ab'
e'ch il ye
nanojkyen
xhchiwitz.

Ye E' Sub' Na'oq' Chik'u'l

I tenxhchan nachitxol qaky'e'x stzib'lal, at jun najb'il b'anaq ye chin nachaq'uj tan kojle'n tx'otx', itzun na'opon chajku'nq'ej, nachichomku'nkyib' tan wa'a'n ejnin nachik'opku'n chiq'aq' tan maq'le'n chiwa' xe'aq e'ch wi' tze' ejnin stzi' jun tzanla'.

Niky' nachiwan e' najb'ila'tz nintzun nachopon e' wusin tan chixmaye'n, nakyilnin ye b'i nachiwan te'j, nachib'itnin e' b'iku'n nakyal, nachitze'en ejnin chin tzatzi'nin nachib'an tan wa'a'n xetze'.

Niky' chiwi'te'n, e' najala'tz, kyaje'n kyilol ama'l ejnin ib'ene'n junt tir tan aq'un witx'otx'. Te'j jun tquja's, jun skyetz ye e' wunaq natzanin tan chixmaye'n, b'ene'n tb'itol ye wi'nin toq'e'n jun xna'n, chin oq'b'ilnin tane'n wi' ¡Ay, ay! chi b'antz, nintzun el yab' yaj te'j ejnin taltz ¿Na'tzun skyetz i' jun xna'na'j?

Nintzun toke'n yajtz tan xtxumle'n ejnin b'ene'n le ama'l qale baje't wa'a'n, ntintu' kya'l jale'n ta'n, nintzun paqxe'n junt tir i' tan aq'un.

Itzun niky' atpon yaj witx'otx', saje'n tb'itol junt tir ye wi'nin toq'e'n jun xna'na'tz. Chin wi'nin tane'n ejnin chin oq'b'ilnin tane'n tan o'ql le ama'l qale iwane't e' najb'ila's. Nintzun xtxumol yajtz ¿Na'skyetz i' ye jun xna'ne'sa'j?

Nintzun saje'n jun chin xob'e'n tetz i'.

Paqxe'n junt tir i' le ama'l ntintu' kya'l jale'n ta'n, ntinkuntu' e'ch wa'b'e'n atkyen chitane'n; sub', waj, txikun, ich... ye kyaje'nkyen chiq'ol xo'l tza'j ejnin xo'l xtxaq'aq'. Ncha'tz sqen jal sniky skye'j e'ch tel sowril sub' ye atkyen.

Nintzun paqxe'n yaj witx'otx' ejnin xtxolol i' skyetz tuch' tetz aq'un ye nb'i nb'ajij.

Te'j jun tquja's, kyeqilku'n
e' b'itonin to'ql xna'n.
Kyeqilku'n ib'ene'n le
ama'l tan xmaye'n
na'ttzun natzane't o'ql
ejnin ye jale'n kya'n i'tz...

¡Sub'! chi jun b'antz ye
jaltnin xhch'ina'n.
Ite'tz kob'ox tel sub' ye
ikyaje'nkyen chik'oxol
najal tzaq' jun mutx'uj
ch'im ejnin sqen
chitx'amin.

¿B'ixak nachib'an je'sa'j?
Ye k'uxb'e'tz wi'nin "xanilte'tz at", chin plojnin e' wunaqe's. Qaky'aje'nin e' tel sub', che'ch b'antz.

Che'qatx'aje' ejnin i ye Iche'qilku'n junt tir e' wunaqe's qajaqe' skyetz ¿B'itzuntz nkyaj chik'oxol? ejnin che'qayaje', che'ch b'antz

Le junt q'ej, niky' ate'ku'n te'j kyaq'un, nintzun kyopone'n junt tir e' najb'ila's le ite'nin tel ama'l tan wa'a'n, itzun e' wunaq ye ate'ku'n nintzun b'ene'n chijaqol skyetz - ¿B'a'npe' atixe'twoq? B'a'n, b'a'n ato't che'ch b'antzaj.

-¿Natzun itajwoq tzipil mu'xh t'inb'il?

-Tyoxhtu', che'ch e' b'an skyetz wunaq. Nintzun b'ene'n chiq'ol e' skyetz ye e' tel sub' je'n chisik'ol ejnin chib'anol b'a'n skyetz.

-¿Kyajb'iltzunu' nb'an? qajb'il, chin k'o'knin che'ch b'antz.

-Kyi lchik'oxu' e'ch k'uxb'e'tz, chitane'n e' tel sub' (Waj, xkuntul lej) ejnin kyeqil e'ch taqle'n ye natoy qatxu' tx'otx' sqetz.

Na kyeqil e'ch k'uxb'e'tz at chitz'ajb'il ejnin ye qo lb'ajij lab'e'n chiwitz nin na'oq' chik'u'l, at nab'antku'n ikun tel o'ql nitxa' nqo telaj wunaq nab'an chiwi'.

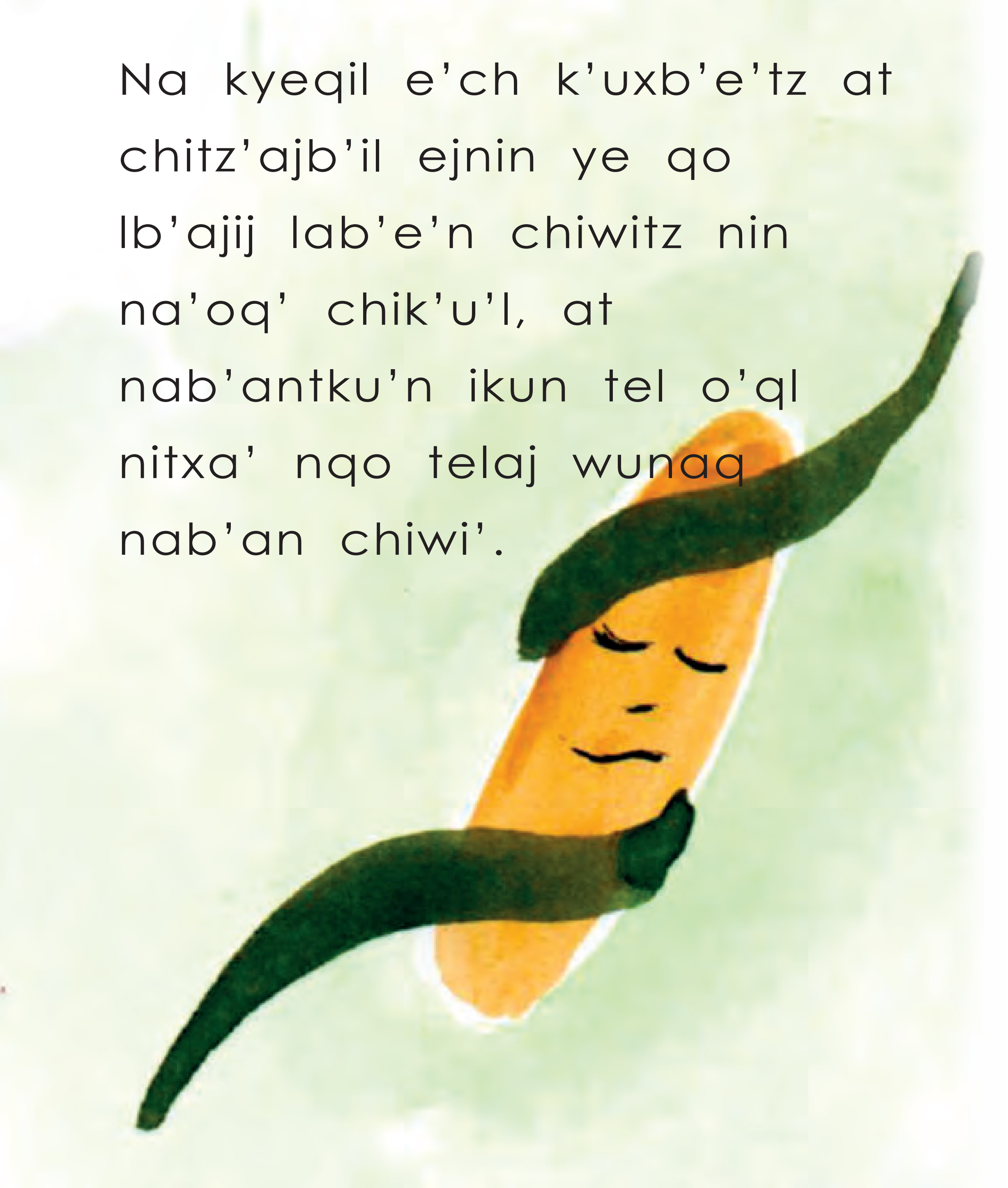

Ye B'a' Ejnin Xiky

At jun tir b'an at jun xiky
awij jun pixh ko'n i' ta'n.
Ilen tir ye na'opon xo'l tujul
na'el xtxum tetz ye
at e'ch wi' ko'n
kyi'kt ate'.

Itzun te'j jun tquja's niky' atkunin, nintzun b'ene'n tilol jun tel b'a' b'enaqnin tan jute'nin jun wi' ko'n jaq' tx'otx'.

Nintzun saje'n xhchi'che'nk'u'l xiky, je'n stz'amol tasaron, xe'te'n tan xhuq'e'n jun tel jul jaq'tx'otx' tan stz'amle'n ejnin b'iyle'nku'n tel txuka's.

Tantu' b'ene'n tky'al tel b'a' jun tel wi' ko'n tetz wa'.

Itzun te'j jun q'eja's ye xika's kyinin wantz, nanin topone'n xeka'l ejnin ok xtxolol tetz taj ye nb'i nab'ajij xo'l tujul.

Niky' xkyewa'n xiky tan xtxole'n il ye b'ajija'n, nintzun talol taj i' tetz:

-Wil, b'intzij na'awal te'j ye nb'i nma'ab'an, ntintu' ntxola' jun taqle'n tzatz ye chin tajwe'nin.

Kyeqil e' tel txuk ye nache'awilnin xo'l tze', atlenkunin jun tel kyaq'un ejnin chin nakyilej chi kyajnaqkyen alij skyetz.

Kyajnaqkyenkunin talol aky'e'x swetz ye kyi lche'qab'iy e' tel txuk, na wi'nin il nab'an taw tx'okb'en tan chitz'aka'n.

B'ittzaj wil, aq'nin mu'xh kyetz te'j awujul ejnin tzawila' ye wi'nin teqs ejnin chin b'alajnin sb'ane' awujul.

Ajtza'ql: Kyi ljal qapixhpal te'j kyeqil e'ch taqle'n ate' wikojb'il ye chin "xanin".

Ye Qu's

At jun q'ej b'an, at
jun yaj na'aq'uj i'
tan kojle'n tx'otx',
tajwe'n at kojb'il i'
lajuj ky'ajaj xtx'otx'.
Ntintu' kyinin naxon
ye taq'un tanpaj
wi'nin chin ky'ajil at.

kyeqil q'ej na'opon xqel i' tan taq'le'n wa', ntintu' kyi'knin kuj xone'n taq'un xhmil xna'n natilnin, junixe't tel ky'ajaj tx'otx' sqen kojlij tan i'.

Te'j e'ch q'ej niky' na'aq'uj
yaj, ilenin tir naxiky'in
jun qu's tib'aj i'.
Kyeqil q'ej najilonin yaj tetz
qu's ejnin natalnin i' tetz: chin
b'alajnin atz, ntinin xiky'i'n
awa'n ejnin kyi'knin na'ab'an.

Topone'ntzun jun q'ej ye tiky'e'n paj qu's tan tb'ite'n yaj, nintzun kwe'ntzaj i' tan yol tetz.

B'ene'n jaqol qu's ¿b'itzun na'awal?
saje'ntzun stza'wol yaj:
chin b'alajnin atz
kyi'knin na'ab'an ntinin
xiky'i'n ejnin
xiky'i'n awa'n.

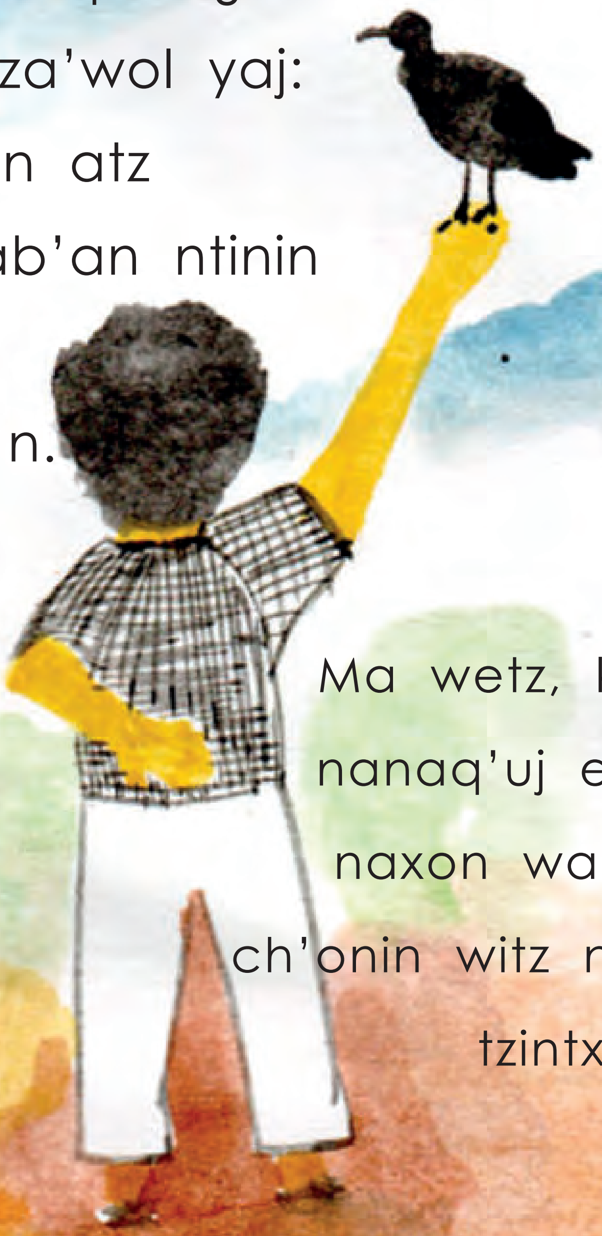

Ma wetz, kyeqil q'ej
nanaq'uj ejnin kyinin
naxon waq'un, chin
ch'onin witz nkok. ¡Kyi't
tzintx'aj aq'un!

Nintzun talol qu's tetz yaj tan je'n chitx'exolkyib'. Ye qu's tz'okopon i' tetz yaj ma yaj tz'okopon tetz qu's.

Nintzun kujaj yajtz tetz qu's, je'n chitz'itpolkyib' ejnin je'n xtx'exoltib' chiwanqil.

Ma ye sqen chitx'exkyib',
nitzun b'ene'n jaqol yaj tetz qu's ye
b'itzun nab'aj tan i' ejnin saje'n
stza'wol tetz: ye nanojson wetz
nk'u'l i'tz ye "Sib'el" e'ch taqle'n,
chitetz yaj ye qo i'tznin e'ch sib'el
taqle'n natal i'.

Ma na ite'tz sib' najetzaj
te'j e'ch kyimnaq xhwit,
kyimnaq chej nqo kyichi'
ye nab'aj tan i'.

Ma tetz yaj na
tantub'in wunaq
tetz i', cha'stzun kyi
tele'n xtxum tetz,
chin b'ene'n
k'oxoltib'tz tq'aq'
ejnin chin
stzaje'nku'n tetz i'.

Matzun tetz qu's toke'n i' tan aq'un, natzan i' tan kojle'n tx'otx' ntintu' ploj natilejkyen i'.

Jun tqujtnin tpone'n xqel yaj tan taq'le'n wa', nintzun b'ene'n talol xna'n tetz: katzam tan wa'a'n.

Topone'ntzun yaj tan wa'a'n, nintkuntu' chi'b'aj ejnin a' saje'n tetz i' tan b'ajse'n, ma ye e'ch itzaj, waj ejnin lo'b'aj kyi b'aje'n ta'n.

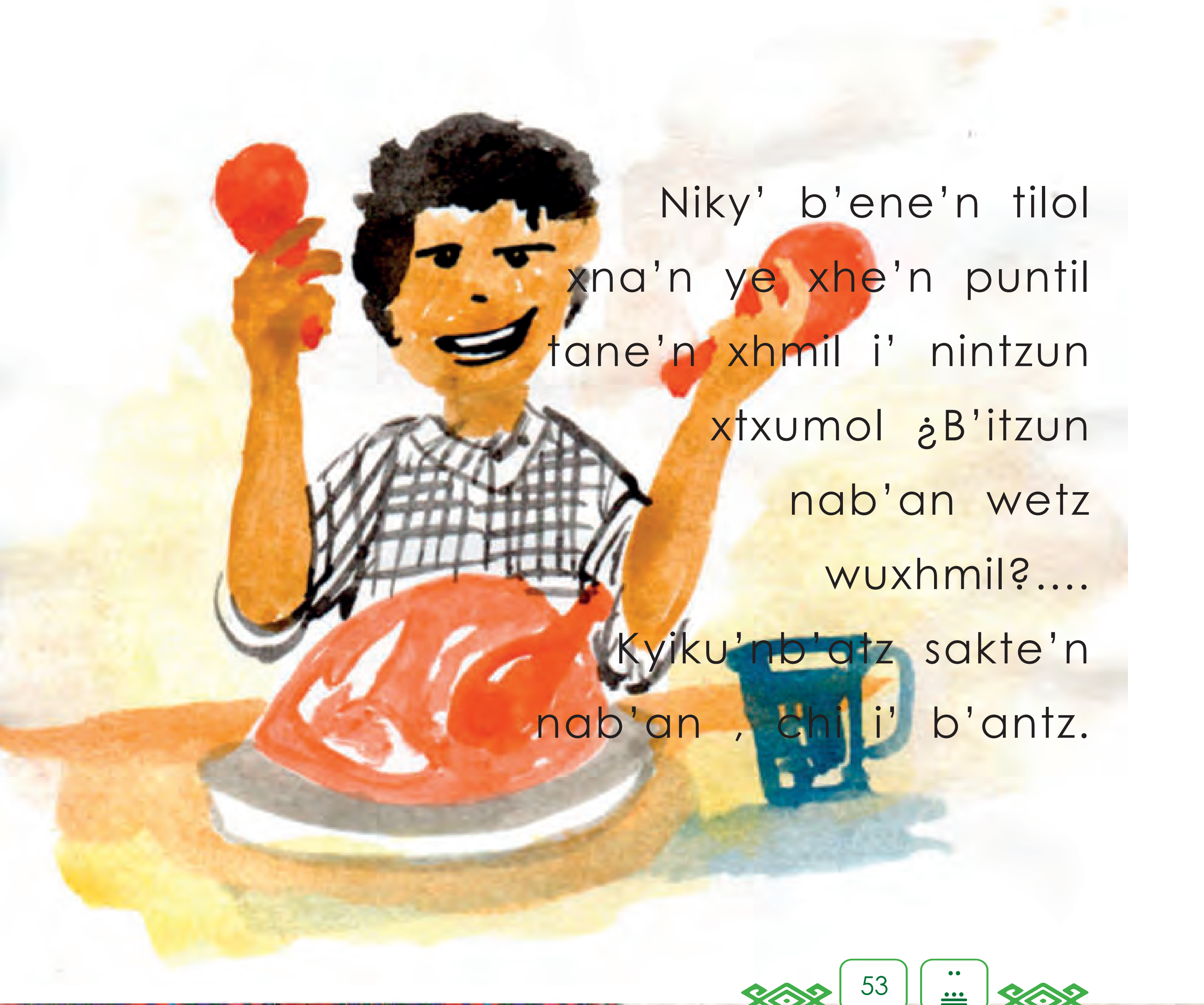

Niky' b'ene'n tilol xna'n ye xhe'n puntil tane'n xhmil i' nintzun xtxumol ¿B'itzun nab'an wetz wuxhmil?.... Kyiku'nb'atz sakte'n nab'an , chi i' b'antz.

Chintzun tele'n yab'tz te'j niky' b'ene'n tilol ye sqen xon taq'un xhmil. Nintzun b'ene'n jaqol i' tetz:

¿B'itzun na'ab'anatz ye nimkunin jaxon awaq'un? ¿Na'tzun nkxhch'eyan?

Ntintu' kyi na'a'w stza'we'nin tan yaj, ntinkuntu' i'tz, i'tz natalnin.

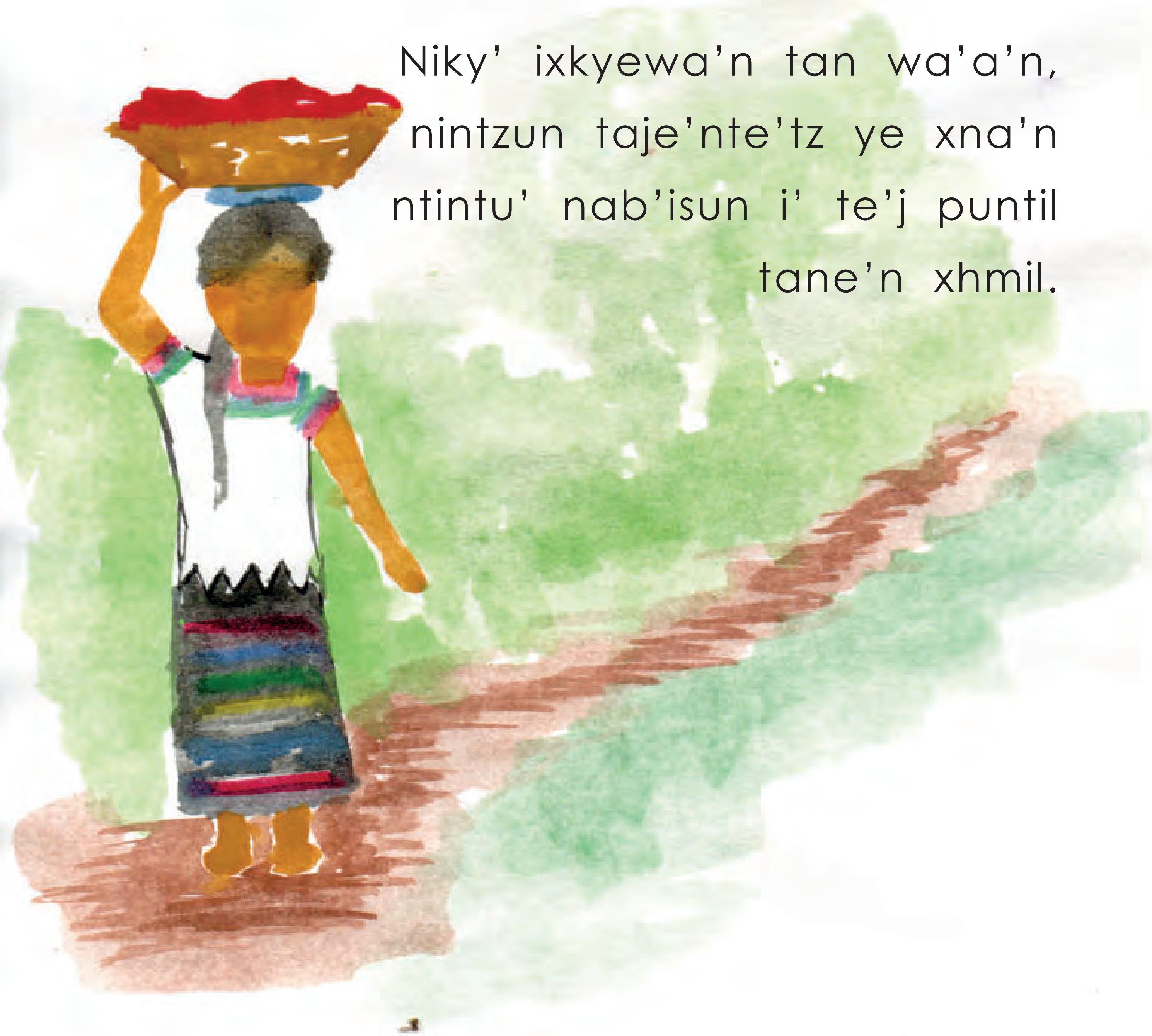

Niky' ixkyewa'n tan wa'a'n, nintzun taje'nte'tz ye xna'n ntintu' nab'isun i' te'j puntil tane'n xhmil.

Niky' topone'n yaj xeka'l kyilnintu' i' xo'l tz'is tan b'ajse'n kyeqil e'ch k'olil txuk ye jale'n ta'n.

Nintzun b'ene'n talol yaj tetz xqel: I jalu'aj tz'ana'tpontunitz ye qo Itzakyimsku'n jun xhu'l, b'och, pach nqo alchoq txukyil, kyeqil e'ch k'olil e'ch txuka's chin tzawaq'kyen swetz na ya'stzun sb'aq wa'n, chi i' b'antz.

Niky' b'ene'n tb'itol xna'n nintzun tele'n yab' i' te'j

Nintzun toka'n yaj tan xtxole'nkyen tetz xna'n ye i xhmil tetz i', i'tz jun yaj ye chin ky'ajnin b'anaq ejnin wi'nin nape'qnin te'j ye najb'il qu's, chi tetz i' ye qo kyi'knin ky'ixb'elil najb'il qu's.

Itzun b'ena'n tilol qu's, nintzun b'en talol tetz ninq Ichitx'exkyib' ejnin kujaj qu's.

Cha'suntetz niky' tele'n qu's yaj, kyi't napujxij ta'n ye nb'i sb'an chintzun toke'n tetz i' tq'aq', nintzun tz'e'a'ntz ejnin kyimtz.

Kob' Ajb'itzin, Kyitz'un Kyitzikyib'

I b'anaq tenxhchan niky' ntaxq chijal e' wunaq, i nachitxol e' qaky'e'x ye at jun yaj b'anaq ye nab'i'aj Jun Jun Ajpu.

I'tz jun yaj ye wi'nin chin xtxumu'n b'anaq, ate' kob' ky'ajl, ye b'ajx ky'ajol nab'i'aj Jun B'atz' ma ye ka'p nab'i'aj Jun Chowen.

Ixb'aqiyalo ya'stzun chitxu'
Jun B'atz' ejnin Jun
Chowen ye xqel
Jun Jun Ajpu.

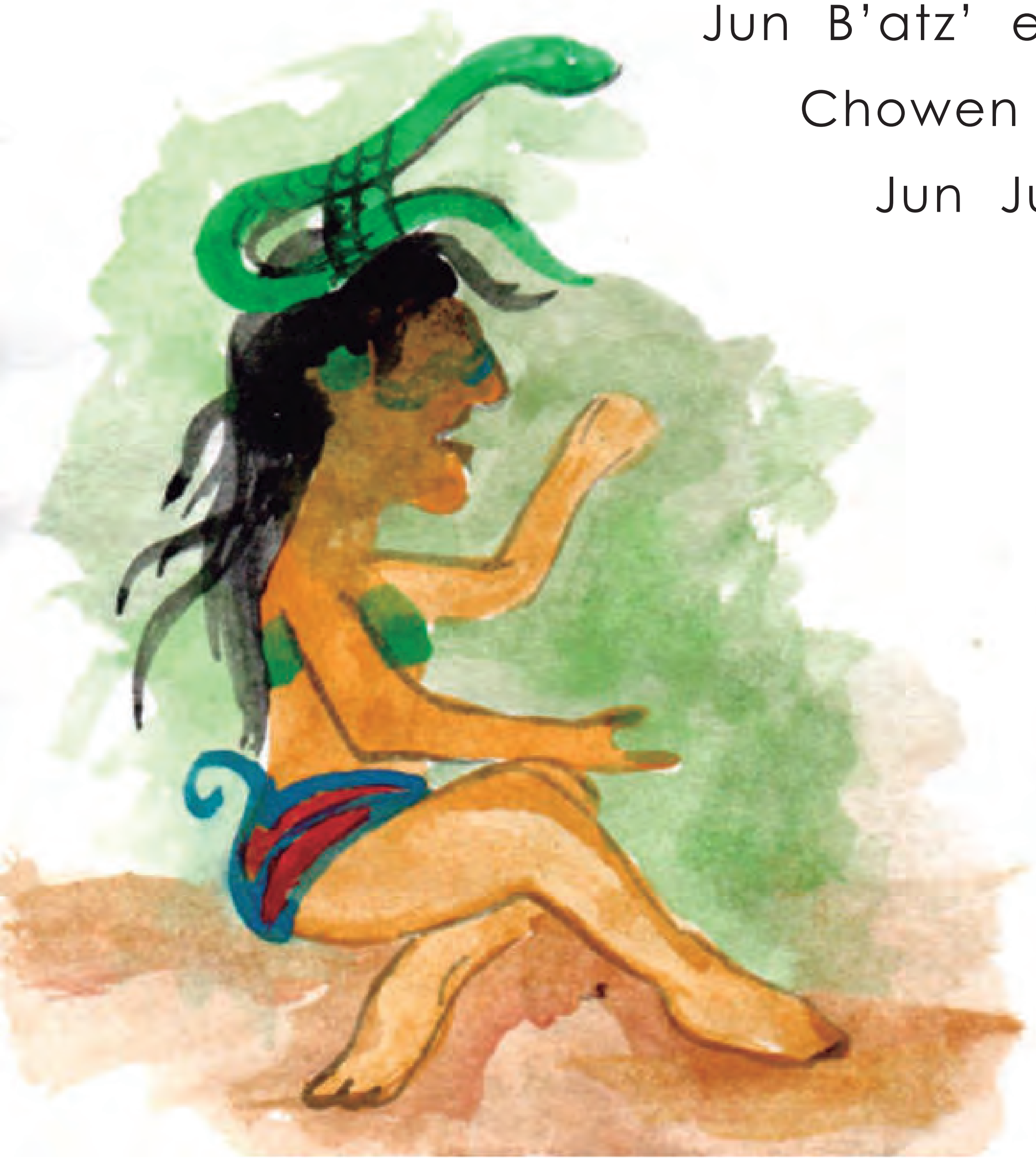

Ye Jun B'atz' ejnin Jun Chowen, wi'nin chin chitxumu'n ejnin wi'nin chin kyajtza'ql b'anaq, at xhchiwi' b'iku'n nab'ajij wixtx'otx' ejnin xekya'j.

Chin b'alajnin kyitane'n tan naja'n ejnin b'a'nkutu' ate't. I chitaj Jun Jun Ajpu chajonaqkyen skyetz, Kyeqilku'n b'i na'a'w kya'n.

E' ajsu'in, e' ajb'itzin, e' ajtz'ib' ejnin e' b'anol teb'lal b'anaqe'.

Ncha'tz e' b'anol e'ch teb'lal witzaq k'ub' ejnin e' b'anol taqle'n te'j e'ch litz'un k'ub' ib'anaqe'.

Ye Jun B'atz' ejnin Jun Chowen nq'e'tz ntintu' e' ajb'itz, ncha'tz e' ajtz'ib', b'anol teb'lal ejnin ajb'ixum, cha'tznintz nakyawaj qatxu' ixi'n, nachaq'uj witx'otx' ejnin ye e' na'ky'e'x naky'iky'lon witzil kyujul ya'stzun na' Choj, Q'anil, Sqa' ejnin sank'uchil Ko'n.

Ate' kob' kyitzik Jun B'atz' ejnin Jun Chowen ye nachib'i'aj Jun Ajpu ejnin Ixb'alamkej.

Chin kyajb'ilnin Jun Ajpu ejnin Ixb'alamkej tan ch'uti'n, soplo'n naxkon skyetz tan ch'uti'n ejnin ya'stzun kyetz chiwa' nab'an.

Ye Jun Jun Ajpu chitaj Jun B'atz' ejnin Jun Chowen chin tajb'ilnin tan xpotzi'n, nintzun xhchajol i' ye jun saja'cha's skyetz nitxa' i'.

At jujunch q'ej naxhcha'q e' le ama'l tetz saja'ch ye nab'i'aj Jom ejnin nacho'k tan saja'ch.

Ncha'tz at junt saja'ch ye chin kyajb'ilnin b'anaq, i'tz ye saja'ch tetz Sak, ye jun sajache'j e'ch b'aq'witz ixi'n naxkon te'j, che'nkuninq chi jun saja'ch B'uuluk ye nachisaqchij e' Q'eqchi' te'j jalu'.

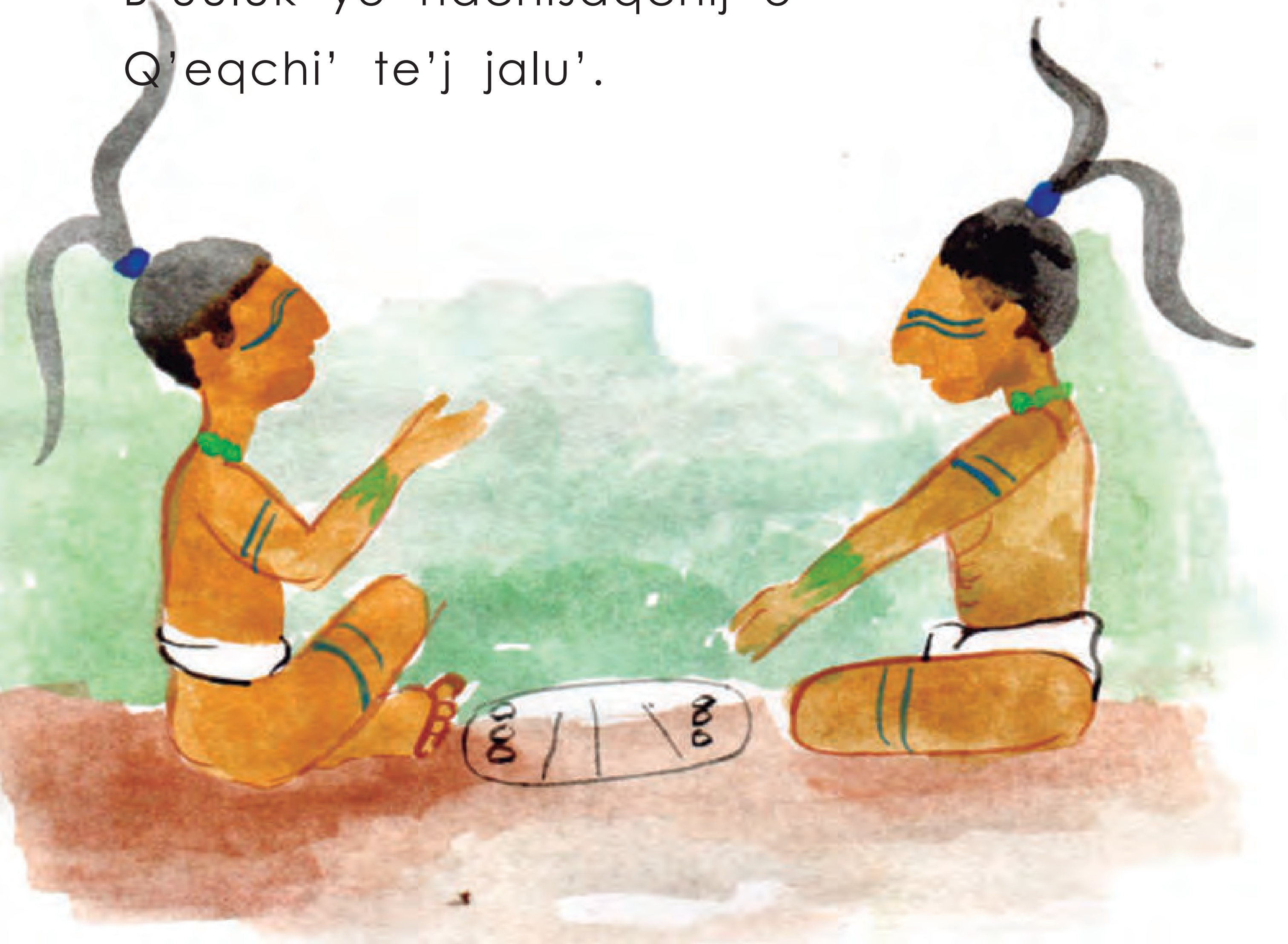

Jun B'atz' ejnin Jun Chowen nachiweq chib'ixl, chib'itz ejnin nachitz'ib'ku'n stzib'lalil. Nachib'ixin te'j e'ch B'ixl tetz Pujuy, B'ixl tetz Saqab'en B'ixl tetz Ib'oy B'ixl tetz Xq'olja' ejnin jun b'ixl tetz Ch'itik kyetz wunaq tetz kmon Sancos.

At kob' kyitzik Jun B'atz' ejnin Jun Chowen ye nachib'i'aj Jun Ajpu ejnin Ixb'alamkej, itzun kyi'tze'n Jun B'atz' ejnin Jun Chowen nin chi'che'n chik'u'l skye'j e' tantu' chin b'alajnin e' ejnin wi'nin chitxumu'n. Ye Jun Ajpu ejnin Ixb'alamkej e' ajtz'ib', e' b'anol teb'lal, e' ajb'ixum ejnin e' ajb'itz.

Tantu' xhchi'chb'e'n chik'u'l Jun Ajpu ejnin Ixb'alamkej, nintzun kyele'n k'oy Jun B'atz' ejnin Jun Chowen kyaq'un.

Itzun kyoke'n tetz k'oy nintzun chib'ene'n xo'l tx'okb'en ejnin itx'aqxe'n kyetz e'.

Cha'stzun ye e' kmon qatanum jalu' wi'nin nachu'l tx'aqxij xhchik'u'l ejnin nachina'wsaj e' chib'i'.

Ye e' ajsu'in, e' ajb'itz,
e' ajtz'ib', e' b'anol
teb'lal switz u'j ejnin switz
k'ub' nakyaq' e'ch oy
ejnin nachina'wsaj chib'i'
Jun B'atz' tu Jun
Chowen na ya'stzun e'
taw Xhk'a'tnaqil
Qatanum at tan b'anle'n
e'ch taqle'n jalu'.

O' Tetz Q'an Jal Ejnin Saq Jal

I nakyal qataj, qatxu' ejnin e' qaky'e'x ye nqabanon. Chin qanuk'xe'n kya'n te'j saq ejnin q'an jal, cha'stzuntetz nab'aj sub' ejnin lej qa'n ye chin nab'ix te'j ixi'n.

I na'a'lchij ye ixi'n e'ch qe'. Cha'stzuntetz, niky' na'el qe', naqajilonin ejnin naqajaq tetz ch'oy ye ninq taq' i' ak'aj ejnin b'alaj xel qe'.

Ye e' txuk, e'ch ujul,
tzanla' ejnin e'ch
Tx'ok'b'en b'ajxkunin
chijale'nkye'tz sqawitz
qetz, cha'suntetz
b'ajxnaqe' sqawitz,
tajwe'n qaq' chiq'ej ejnin
qape'qaqen skye'j.

Ye qo lche'awilnin e' xwak', kay, txo'm ejnin tzit le jun pi'aj a' ¡kyi lche'ab'iyku'n! ¡Kyi lche'amak! Na ya'stzun talma' ejnin nakyiwsan jun pi'aj a'a'tz.

Qo lche'ab'iyku'n nqo lche'atz'am e' tel txuka's, stzaq jun pi'aj a'a'tz. Na kyeqil at chitz'ajb'il che'ch qaky'e'x nab'an.

Jilonkyen tetz a' niky' naxtx'ajon, b'antz kyi lkxhsak'pij tan a' ejnin kyi lsak'pij axhch'el. Alkyen tetz "Alu' a', chin jib'elnin alu', xkonqu' mu'xhtal swetz tan xtx'ajle'ntu' nwaqil, kyi ltzinb'an rwin teru', mu'xhintzi'tal xkonq swetz."

Ye qo ltzatz'ame'n jun sub' nqo jun lej le mi't, nqo le tzma'. Tajwe'n tzaxupku'n ox tir tul aq'ab', cha'suntetz tzapuk'sa' e'ch ak'uxb'e'tz ejnin ilenin nim sb'ane'.

Ye qo ksak'pij le jun xhchunb'e', stzi' tzanla' nqo xeka'l.... tajwe'n lmoxlij awalma'. Jaqaj jun b'a'n tetz jun wutzile'n tan moxe'n awalma'. Na ilijtnin ta'n xhe'n puntil tilej atz'aka'n tan paqxe'n awalma'.

Kyeqil e'ch taqle'n atlenkunin chixanil ejnin at jun puntil tan yol skyetz. Tajwe'n tz'a'w ejnin jal puntil yol awa'n tetz jun txuk, jun taqle'n, jun tze' nqo tetz jun wunaq.

Chin b'alajnin ye qo tzajaq ama'l, tzajaq kuyb'il apaj nqo kxhtyoxhin tetz na'skyetz nakxhch'eyan, na chin b'alajnin ye qo lqab'an e'ch xtxolb'ila'j.

Cha'stzuntetz, niky'intu' o' ejnin atlenku'n qaq'ej. Atlenku'n ama'l sqetz tan naja'n, tan wa'a'n, tan xmaye'n q'ej kyeqil jalchan ejnin tan xmaye'n qatxu' xaw ilen tz'aq'b'al.

Kaqolajay Kololtetz Iximche'

I b'anaq, Iximche' i'tz jun tnum qale najlche't e' qatanum Kaqchikel ejnin kyi'knin nab'ajij le jun ama'la's, sq'ilnin najlche' kyeqil wunaq Kaqchikel skyuch' e' chib'ajxomil.

Ntintu', topone'n jun q'ej ye tule'ntzaj Tunatiw, jun yaj ye chin ti'pone'ntzaj lajky'en pitz'puj a' tib'aj chej tan tetzaje'n jun tnuma's.

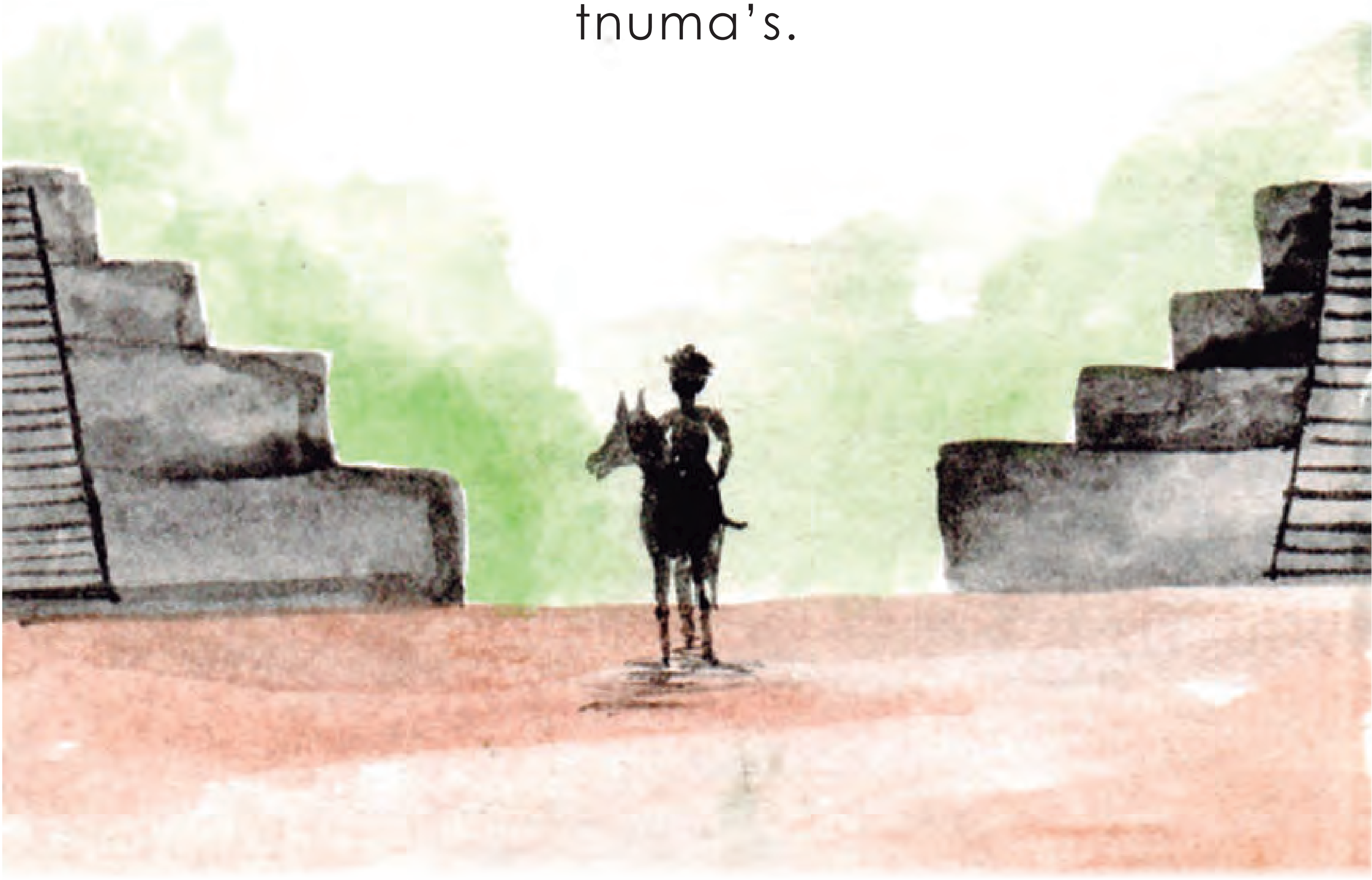

Ye Tunatiw i'tz jun wunaq chin plojnin i', kyi nape'q skye'j qawunaqil, cha'suntetz xe'te'n i' tan jaqle'n skyetz b'ajxom ye q'anch'ich' at skye'j e' Kaqchikel.

Nintzun chixe'te'n e'
b'ajxom tan taq'le'nin
ntinkutu' q'anch'ich' ye
yujij tane'n, chitane'n e'ch
xhwoq' tx'otx' ejnin e'ch
jib'el taqle'n.

Ntintu' kyi tajol Tunatiw stz'amle'n, xhchi'che'n k'u'l i' ejnin tatol skyetz e' b'ajxom: "¿B'ixak kyi nmu'l e'ch q'anch'ich' ita'nwoq swetz? ¿Nq'e'stzun tzine'j nachomxe't e'ch q'anch'ich' tetz kyeqil e'ch tnum?

Nakxtzanwoq tan joyle'n
puntil tan toka'n
iq'a'qlwoq wa'n nqo tan
ixhine'nwoq" chi i' b'antz
skyetz e' b'ajxom.

Nintzun b'uxewe'nku'n
tan Tunatiw tan jaqle'n
jun mil tu kob' syent poq
nqo q'anch'ich' skyetz
e'. Ye e' b'ajxom
techkunin kwe'n chiwitz
b'antz tan jaqle'n ye
kwe'se'nkuntzaj mu'xh
chichojo'n jalenkunin
saje'n kyo'ql switz i'.

Ntintu' kyinin el q'ajab' Tunatiw skye'j, ejnin b'en taloltz skyetz: "Tajwe'n tziky'ajwoqtzaj ye b'alaj q'anch'ich' swetz tetz o' q'ej. Ejnin ye qo kyi Itz'ul ita'nwoq te'j tyempa's, tzitasqa'woq xhe'nkunin puntil walma'", chi i' b'antz skyetz ajkaw.

Nintzun kyaje'n tz'ib'a'n le jun u'j ye xtxolb'ila'j. Lajqe'lnintzun ixe'te'n e' Ajkaw tan xhchomle'nku'n kyeqil chiq'anch'ich', Kyeqilkunin e' mamaj ejnin e' ky'ajol kyaq'ol kyetz chich'ich'. Kyeqilkunin wunaq kyaq'uje'n kya'n Ajkaw.

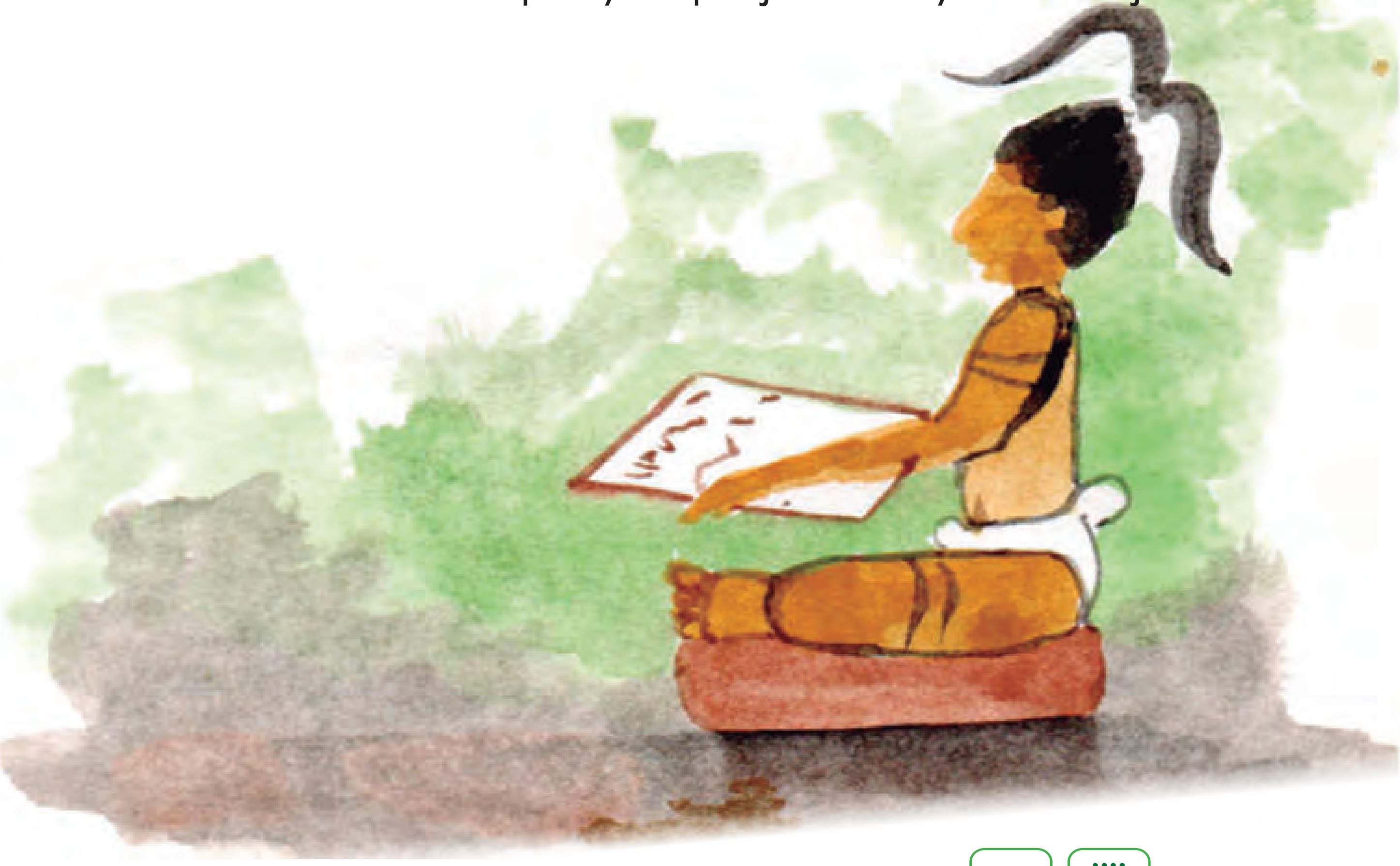

Niky' sqen kyaq' me'ix tajlal ch'ich' tetz Tunatiw ye jaqol i', jaltnin jale'n jun yaj ye nab'i'aj Kaqolajay ejnin talol i' skyetz; "Xtzaqwoq wa'n tan q'aq', in Itz'aq'onqtzaj tib'aj Tnum.

Che'lqen e' Ajkaw ejnin chib'enqen lajky'en tzanla'. Ye jun xtxolb'ila'j tzinb'ane' le juq tajlal Ajmaq".

Che'chkyetz e' ajkaw ye qo b'intzijnin natal jun yaje's ejnin chib'anol ye b'ila's talol. Cha'stzuntetz me'ixe't tajlal q'anch'ich' ye sqen kyaq' niky' kyele'n nil kyeqil e'.

Nintzun kyele'n ojqij kyetz
Tunatiw tu e' yaj ye
xomche' te'j i' le jun
ama'le's tantu'
chixob'e'n ye qo sb'an
Kaqolajay ye talol.

Ntintu', taloltu' tetz Kaqolajay ye kob'ox yola'tz tan chixo'wse'ntu' wunaq, na ye b'intzij i'tz kyi'k pisyo' tetz i' at tan b'anle'n xtxolb'ila's.

Wi'nin stze'ene'n Kaqolajay ejnin chin tzatzi'nin b'an i' niky' b'ene'n tilol ye kyele'n ojqij e' ploj yaje'tz tantu' chin xob'e'n toka'n tan i' skyetz.

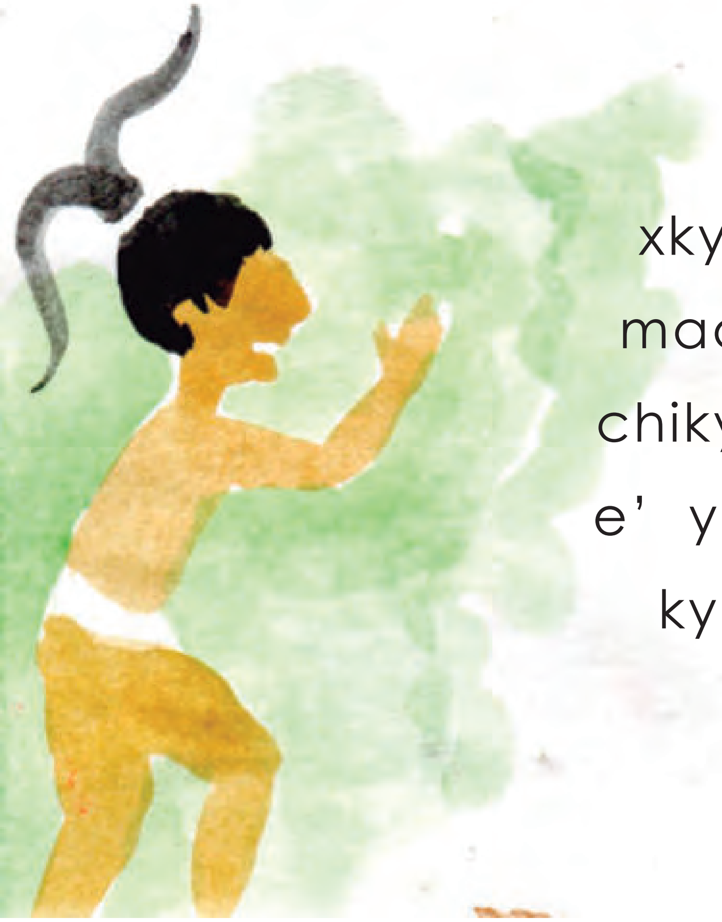

Chintzun b'antz niky' xkyewa'n Kaqolajay tan maqle'n tan kyi b'ene'n chiky'al Tunatiw tu kyeqil e' yaj ye xomche' te'j i' kyeqil e'ch q'anch'ich' tetz tnum.

Kyaj Xun

Chin koyewe'nku'n ta'ky'e'x
xe' jun chin wi' b'aqxh.

Nintzun saje'n watl i'
ejnin wutzik'al ye at
kyaj xun nachitze'enin
tetz i'.

Jun skyetz xun kyaq jib'el kolob', xhchiky ejnin kyaq jib'el xi'il wi'.

Ma junt xun q'eqku'n jib'el tetz b'e'chtetz ejnin q'eq jib'el xi'il wi'.

Junt xun q'anku'n jib'el b'e'choq, b'enaq tz'isij e'ch tel ch'ut tk'u'l ejnin ye tetz xi'il wi' che'nkuninq chitane'n tel xma'yil ne'xh kxe'b'aj.

Ma ye kyaji'n xun b'enaq chuqpij jun saq kolb'al te'j ye chin naxe'tnin te'j qul ejnin natzajtpon te'j tqan, k'alije'n jun su't te'j wi'.

Itzun k'ase'n tetz ta'ky'e'x,
jale'n kyaj jal tan i' xlaj,
chintzun tele'n xtxum tetz
ye i kyaj xuna's toke'n
chichajolkyib' le witziky' i',
ya'stzun e' talma' ixi'n
ejnin jal.

Ye B'alum Ejnin Ajaw

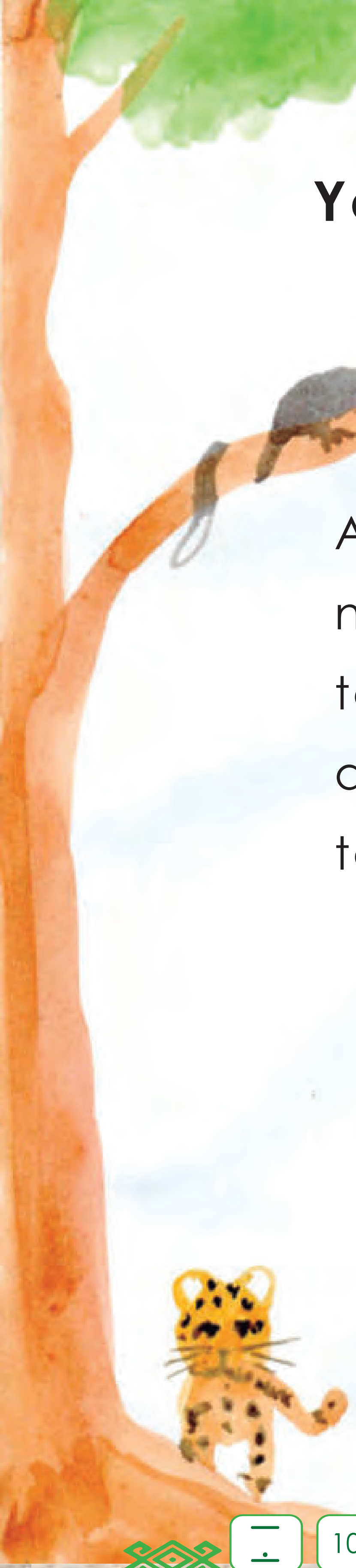

At jun q'ej b'an
noje'nkyen jun b'alum
te'j jun ajaw ye chin
ate'n tib'aj jun wi' chul
tan wa'a'n.

Ejnin b'ene'n talol
b'alum tetz ajaw:
-Nkwentzaj qajilonq.
Nintzun saje'n stza'wol ajaw:
-Kyi lsk'ul chinku'.

-Ye qo kyi lxhkutzaj, chin jepon tzawe'j -chi b'alum b'an -ejnin chin xhb'aq wa'n tza'j chi i' b'antz.

-Or, chi ajaw b'antz.

-Ntintu', b'ajx txukuntzaj jun nchul, na chin we'jnin wetz. Chi b'alum b'antz.

-Tzink'oxa'nin jun tzatz ye chin q'antnin, chi ajaw b'antzaj tetz i'.

-Jaqe'n atzi', nachin q'antnin, qo chin lkopon wixtx'otx' spo'qaq ejnin kyi't tzapil, chi ajaw b'an tetz b'alum.

Nintzun toksal b'alum,
je'n jaqol stzi' ejnin
saje'ntzun k'oxol ajaw
jun chin txa'x chul, chin
kyiwnin saje'n jo'lol ejnin
chin laniwa'nkyen le qul
b'alum ejnin kyime'nin
b'antz.

E'ch Yol

Ye kob'ox yol ate'tzaj le jun u'ja'j ya'stzun e'ch yol jachixkon ejnin at ja'ok chib'i' le yol Awakateko, jachikyaj le jun weqa'j, na qo at jun tz'o'tzwutzil Inojkyen swutz jun wunaq ye Itz'ok tan si'la'n e'ch tel xtxolb'il ye tz'ib'a'nche' le qayol.

Awakateko	Yol Xhtya'n	Stzib'lalil
Qatxu' xaw/Qatxu' luna'	Luna	En idioma Awakateko por respeto se agrega madre para nombrar a la luna.
Tx'otx'/ Kojb'il	Tierra	Se agrega prefijo a este término, dependiendo del contexto en donde se utiliza, ejemplo: witx'otx' - wikojb'il que son las que se utilizaron en el texto.
Pitxpa'n a'	Agua en reposo	Sin movimiento, estado en que se encuentra el agua. https://www.rae.es/
Plankan	Palangana	Recipiente bajo y de boca muy ancha que se emplea para lavar o lavarse: © Espasa Calpe, S.A.
B'isu'n	Preocupación	B'isu'n en Awakateko, significa preocupación
B'is	Tristeza	Afligido, apenado. https://www.rae.es/
Xhexh	Rojizo	Dicho de un color: Que tira a rojo. https://www.rae.es/
Xulij	Pito	Instrumento pequeño que produce un sonido agudo cuando se sopla en él. https://www.rae.es/

Yana's	Malformación	Anomalía en el desarrollo, especialmente cuando constituye un defecto estructural. https://www.rae.es/
B'utx'uj ch'im	Pajón	Gramínea silvestre, muy rica en fibra, que en época de escasez sirve de alimento al ganado. https://www.rae.es/
Ky'ilky'itx	Gavilán	Ave rapaz, de unos 30 cm de largo desde el pico a la extremidad de la cola, con plumaje gris azulado en la parte superior del cuerpo, blanco con fajas onduladas de color pardo rojizo en el cuello, pecho y vientre, y cola parda con cinco rayas negras, que se alimenta de pájaros y otros animales pequeños que suele cazar al vuelo. https://www.rae.es/v
Ky'ijilil	Resto	Parte que queda de un todo después de quitar o no considerar una parte. https://www.rae.es/
Wi'te'n	Terminar de comer	Expresión que los abuelos utilizan para dar a conocer que ya terminaron de comer.
Tz'itponib'	Vueltagatos	Giro brusco.
Ele'n yab'	Anonada	Anonadado es un adjetivo que deriva del verbo anonadar, desconcertar, sorprender o abrumar.

B'anol taqle'n te'j litz'un k'ub'	Orfebre	Persona que labra objetos artísticos de oro, plata y otros metales preciosos. © Espasa Calpe, S.A.
Litz'un k'ub'	Piedra preciosa	Es una roca, mineral, vidrio o producto orgánico de origen natural, que al ser cortado o pulido se puede usar en la confección de joyas u objetos artísticos. https://www.rae.es/
Aq'un	Afanar	Robar con habilidad y sin violencia. https://www.rae.es/
Ajkaw	Reyes	El rey es el monarca o soberano de un reino. La forma de gobierno donde el cargo supremo del Estado está en manos del rey se conoce como monarquía.
B'ajxom	Autoridades	Facultad o derecho de mandar o gobernar a personas que están subordinadas.
Q'anch'ich'	Oro	El oro es un elemento químico, se trata de un metal blando de color amarillo y brillante que se encuentra en estado sólido en la naturaleza.
Moxe'n talma'	Llamar al espíritu	Es una forma que realiza la población Awakateka para regresar el alma de una persona dentro de su cuerpo. Cuando sufre algún susto o algún accidente.
Chin ate'n tib'aj	Encaramada	Poner a una persona o una cosa en un lugar elevado. © Espasa Calpe, S.A.

Xan	Sagrado	De la divinidad, de su culto o relativo a ellos: recinto sagrado. || Que inspira veneración y respeto: su abuelo es sagrado para ella. © Espasa Calpe, S.A.
Ajtza'ql	Moraleja	Enseñanza moral que se deduce de un relato didáctico o una experiencia: la moraleja de esa fábula me parece un poco cruel. © Espasa Calpe, S.A.
Kyichi'	Estiércol	Excremento de cualquier animal: abona con estiércol de caballo. © Espasa Calpe, S.A.
Stzajse'nku'n	Deshacer	Quitar la forma a algo, descomponiéndolo. REA
Jun Jun Ajpu	Jun Junajpu	Personaje del Pop Wuj
Jun B'atz'	Jun B'atz'	Personaje del Pop Wuj
Jun Chowen	Jun Chowen	Personaje del Pop Wuj
Jun Ajpu	Jun Ajpub'	Personaje del Pop Wuj
Ixb'alamkej	Xb'alamq'e	Personaje del Pop Wuj
Choj	Xtoj	Día del Calendario Maya
Q'anil	Xq'anil	Día del Calendario Maya
Sqa'	Xkakaw	Bebida en idioma quiché y aparece en el Pop Wuj.

Sank'uchil Ko'n	Ixpu Tziya'	Es la flor que le aparece a la milpa
Sak	Sak	Este juego se hace con granos de maíz, juego que se parece al juego del B'uuluk que practican los Q'eqchi' de hoy.
B'uuluk	B'uuluk	Juego que se parece al juego del B'uuluk que practican los Q'eqchi' de hoy.
Ch'itik	Ch'itik	Baile de los Sancos.
Pitz'puj a'	Mar	Masa de agua salada que cubre aproximadamente las tres cuartas partes de la superficie terrestre. https://definicion.de/mar/
Soplo'n	Cerbatana	Canuto en el que se introducen flechas u otras cosas a modo de proyectiles, que salen disparadas cuando se sopla por un extremo. © Espasa Calpe, S.A.
Ch'onwi'	Gestación	Embarazo, y tiempo que dura: que la madre fume durante la gestación es perjudicial para el feto. © Espasa Calpe, S.A.
Ajsu'in	Flautista	Persona que toca la flauta. © Espasa Calpe, S.A.
Ajtz'ib'	Escritor	Persona que escribe. © Espasa Calpe, S.A.
B'anol teb'lal	Pintores	Persona que ejercita el arte de la pintura. © Espasa Calpe, S.A.

B'anol e'ch teb'lal witzaq k'ub'	Talladores	Persona que talla madera, piedras preciosas y otros materiales, en especial si se dedica a ello profesionalmente. https://www.rae.es/vvv
Sma'/Tzma'	Jícara	Taza pequeña, generalmente con el fondo más grueso que las paredes, que se usa para tomar chocolate. https://www.rae.es/v
Tunatiw	Tunatiw	Hombre que era español
Xhwoq' tx'otx'	Vasijas	Pieza cóncava y pequeña, de barro u otra materia y de forma común u ordinaria, que sirve para contener especialmente líquidos o cosas destinadas a la alimentación. https://dle.rae.es/v

Comunidad Lingüística Awakateka
4ª. Calle 02-16 Zona 3, Aguacatán, Huehuetenango
Tel. 7766 0222
awakateka@almg.org.gt